

ПЕДАГОГІЧНІ НАУКИ

УДК 37.017.92(473)

С. М. Жуков,
доктор педагогічних наук, професор
(Донецький інститут залізничного транспорту)

ДУХОВНЕ ВИХОВАННЯ ПІДРОСТАЮЧОГО ПОКОЛІННЯ В УКРАЇНІ

Розглянуто проблему виховання духовністю в контексті національного духовного досвіду українського народу, а також проаналізовано сучасну українську ціннісно-нормативну модель духовності на основі співіснування як східних, так і західних цінностей. Постулюється розуміння того, що духовність українського народу є часткою східнослов'янської та світової духовності.

У наш час, коли людство стоїть біля прірви, гостро постає питання про необхідність відродження й стимулювання морального, естетичного та патріотичного виховання як складових набуття духовності.

Постановка проблеми. Зміна парадигм науки в 1990-х роках, викликана ідеологічними, соціально-економічними та культурними чинниками, поставила на чільне місце розв'язання морально-етичної проблематики, проблему духовності як загальногуманітарну, педагогічну та культурологічну. Проблема духовності не була належно поставленою в пізньорадянській період, тому в різних словниках, енциклопедіях, довідниках цих років марно шукати цей термін, наявні лише терміни "дух", "душа" (у філософських і психологічних словниках), які пов'язуються з античною та релігійною традицією, з класичною філософією та позитивістською психологією [1].

Сьогодні на фоні економічної нестабільності суспільства, поряд з постійно зростаючим егоїзмом, байдужістю, жорстокістю, занепадом цінностей класичної гуманістичної культури варто визначити слабкість, а іноді – неспроможність сучасної виховної системи протистояти морально-психологічному зубожінню, втраті духовних цінностей підрастаючого покоління – таких як добро, любов, милосердя, співчуття, відвертість, співпереживання, доброзичливість тощо. Педагоги-науковці, вчителі-практики, дорослі, батьки усвідомлюють важливість формування духовних прагнень молоді на протипагу меркантилізму, низьким інстинктам. Залишається лише чітко визначити завдання та шляхи виховання духовності підрастаючого покоління, з'ясувати роль системи освіти та сім'ї, громадських і релігійних організацій.

Становить певну проблему термінологічна невизначеність: що саме називати духовністю, за якими критеріями судити про її сформованість. Адаже за часів наших пращів сформувалося уявлення про духовне, пов'язане з вірою у Бога (звідси і терміни: "духовна література", "духовна музика", "духовенство" тощо). У період ХХ століття атеїстична теологія була спрямована на відокремлення духовності від віри у Бога, прив'язана до віри у людину з акцентом на гуманістичний компонент, за яким найбільшими чеснотами вважалося дотримання людських заповітів. Тому і в словниках можна знайти різні визначення поняття "духовність". Різняться й погляди різних авторів на виховання духовності у молоді.

Аналіз досліджень і публікацій. Сучасні дослідження науковців – А. Богуш [1], О. Запесоцького [2], І. Ільчової [3], І. Ільїна [4], О. Кононка [5], Г. Менчикова [6], І. Степаненка [7] одностайні у тому, що завдання виховання духовності полягає у формуванні прагнення до найвищих гуманістичних ідеалів злагоди, милосердя, правди, справедливості; переважанні у людини чистих альтруїстичних мотивів, готовності поступитися власними інтересами заради інтересів інших; потребі безкорисно робити добро, триматися якомога далі від зла і боротися з ним. Однак цінним і на сьогодні є праці й підхід В. Сухомлинського [8; 9] до формування духовності на основі вікових особливостей, а також висунення на перший план не середовищних факторів, що виступають головними в соціоцентричній парадигмі розвитку людини, а особистісного, внутрішнього розвитку моральних, естетичних почуттів та всього внутрішнього світу.

Враховуючи актуальність проблеми, **мету дослідження** ми визначили так: з'ясувати, яким чином потрібно виховувати духовність сучасної дитини в українському суспільстві.

Згідно мети дослідження поставлені наступні завдання:

- проаналізувати сутність поняття "духовність";
- охарактеризувати складові національного духовного досвіду українського народу;
- дослідити ціннісно-нормативну сферу свідомості особистості як найважливіший складовий елемент духовності;
- показати вплив східних і західних цінностей на формування сучасної української ціннісно-нормативної моделі.

На початку 2000-х років духовність як педагогічне поняття при загальній науковій нерозробленості проблеми посідає певне місце в методичній довідково-енциклопедичній літературі. Так, у "Педагогічному словнику" за загальною редакцією М. Д. Ярмаченка духовності присвячено чотири рядки – вона тлумачиться як "специфічно людська риса особи, її ерудиції, розвинутих інтелектуальних та емоційних запитів, моральності" [10: 166]. У російських виданнях цьому поняттю приділяється більше уваги. Так, в одному з посібників стверджується: "Ядром культури особистості є її духовність. Духовний розвиток характеризується багатством інтелектуального й емоційного потенціалів особистості, високим моральним розвитком, що веде до гармонії ідеалів людини із загальнолюдськими цінностями та достойними вчинками, в основі яких лежить потреба служити людям і добру, постійне прагнення до самовдосконалення" [11: 9]. Як бачимо, це визначення суттєво не відрізняється від того, що запропонував В. Сухомлинський ще у 1961 році у своїй книзі "Духовний світ школяра (підліткового і юнацького віку)". Він поставив перед собою завдання "вияснити роль найрізноманітніших факторів, що визначають духовне обличчя школярів" [9: 5]. Передусім, В. Сухомлинський дав визначення поняттям "духовний світ", "духовне життя" людини як розвиток, формування й задоволення її моральних, інтелектуальних запитів та інтересів у процесі активної діяльності. Педагог представив формування духовності у школярів як важливу проблему, одну з провідних у вихованні. Методологічною основою формування такої інтегрованої якості особистості, як духовність, її моральних, інтелектуальних та естетичних запитів у В. О. Сухомлинського стали цілісність, системність, урахування вікових особливостей школярів, які завершуються діяльнісним підходом, спрямованим на самовираження та творчість.

За даними російського психолога І. Ільїчової, зміст духовності об'єднує "думку, знання й почуття, а сама духовність виступає як конкретна якість людського буття. Духовність – вищий рівень засвоєння людиною свого світу та її відношення до природи, суспільства й самої себе. Духовність – це вихід людини за межі вузькоемпіричного буття, подолання себе вчорашньої в процесі оновлення та вдосконалення, підймання особистості до своїх ідеалів, цінностей, і реалізація їх у своєму життєвому шляху... Це проблема життєтворчості" [3: 15].

На нашу думку, духовність формується з дитинства, з першого дотику материнських рук, з перших слів, звернених до немовля, з першої материнської посмішки. З цього приводу дуже доречними є слова видатного українського педагога-практика В. Сухомлинського про те, що формування духовності відбувається під впливом слова. Він пише: "Я вірю в потужну, безмежну силу слова вихователя. Слово – найтонший та найгостріший інструмент, котрим ми, вчителі, повинні вмільо доторкатися до сердець наших вихованців... Слово вчителя я вважаю найнеобхіднішим і найтоншим дотиком людини, яка переконана у правоті та красоті своїх поглядів, переконань та світогляду, до серця людини, яка прагне бути гарною... Тільки при цій умові, коли доторкаються ці дві речі, є справжнє виховання. Отже, виховання словом стає можливим лише там, де перед вами – людина, яку виховують" [8: 12-13].

Цілісне виховання духовності варто починати з дошкільного віку і розуміти його як різнобічний і збалансований розвиток дитини (її сфер – емоційно-позитивного світосприйняття; емоційно-вольової; діяльнісної; соціальної). Духовне виховання має охоплювати всі освітні ланки, впроваджуватися у режими і організаційні моменти життя різних вікових груп дітей. Аналіз теоретичної і методичної літератури дає основу стверджувати, що найважливішими чинниками духовного виховання є природа, гра, художнє слово, колективна справа, спілкування, традиція, побут, мистецтво. Однак для того, щоб наблизити духовність до повсякденного життя, до реального існування конкретних людей її потрібно заповнити національним колоритом: особливостями формування духовності конкретної нації, народу, держави. Національний духовний досвід полегшує ідентифікацію людини, розуміння зіткання з конкретними подіями, з конкретною культурою. Виховати духовність загалом, без урахування національного духовного досвіду – це рівносильне втраті внутрішнього світу дитини, це одне й теж, що лишити її найважливішою складовою духовності – почуття Батьківщини.

Отже, основним завданням процесу виховання духовності є формування національного духовного досвіду, складовими якого є:

1) Мова. За І. Ільїним: "Мова включає в себе всю душу, все минуле, весь духовний уклад і всі творчі задуми народу. Все це дитина повинна здобувати разом з молоком матері" [4: 237]. Важливим є не та мова, на якій при ній говорять інші, а та мова, на якій звертаються до дитини, примушують її виражати особисті внутрішні стани. Тому не варто вчити дитину чужим мовам до тих пір, поки вона не заговорить на своїй національній мові. У родині повинен скластися культ рідної мови: всі основні сімейні події, свята повинні відбуватися на тій мові, яка пробудить в дитині почуття Батьківщини, зв'яже її з конкретною нацією чи народністю.

2) Пісня. Дитина повинна чути національну (українську) пісню ще в колисці. Спів допомагає народженню почуття в душі, він перетворює пасивний, безпорадний і тому звичайно обтяжливий афект – в активну, творчу емоцію [1: 20]. Будь-яка національна пісня "глибока, як людське страждання; щира, як молитва; солодка, як любов і вітха; в наші чорні дні, як під ярмом татар, вона надасть дитячій душі вихід із розлучення та окаменіння" [4: 238].

3) Молитва, котра є зосередженою та пристрасною зверненістю душі до Бога [6: 119]. Кожен народ здійснює це звернення своєрідно, навіть у межах єдиного сповідання. Живе багатоголосся й розхвалювання Господа потребує, щоб кожен народ молився самотньо; і цю самотню молитву потрібно вдихнути дитині з перших років життя.

4) Казка. У І. Ільїна "казка будить мрію. Вона дає дитині перше почуття героїчного – почуття випробування, небезпеки, покликання, зусилля та перемоги; вона вчить мужності та Вірності; вона вчить розуміти людську долю, складність світу, відмінність між правдою та кривдою" [4: 238-239]. Казка усмоктується в душу дитини національним міфом, тим хором образів, у яких народ ідентифікує себе й свою долю, історично поглядаючи у минуле й прогнозуючи своє майбутнє. Отож, національне виховання буде неповним без національної казки.

5) Життя святих і героїв. Чим раніше й глибше уява дитини буде полонена живими образами національної святості та національної доблесті, тим краще для неї [12: 23]. Образи святості пробудять в дитині совість, а національність святого – викличе в неї почуття співучасті у святих справах, почуття прилучення, отожднення; вона надасть її серцю радісну й горду впевненість, що "наш народ виправдався перед Богом", що вітварі його святі і що він має право на почесне місце в світовій історії. Образи героїзму пробудять в дитині волю щодо доблесті, пробудять й великодушність, правосвідомість, прагнення подвигу та служіння, готовність терпіти і боротися. Схиляючись перед святим і героєм, ми підносимо свою душу.

6) Поезія. На думку І. Ільїна, "вірші несуть в собі благодатно-магічну силу: вони підкоряють душу їх гармонією та ритмом, змушують прислухатися до потайного життя речей та людей, спонукають її шукати закону та форми, вчать її духовному захопленню" [4: 239]. Спочатку дитина нехай слухає, потім нехай читає сама, вчить напам'ять, намагається декламувати – щиро, відчутно, помірковано. А вже потім необхідно відкривати дитині доступ до всіх видів національного мистецтва – від архітектури до живопису та орнаменту, від танцю до театру, від музики до скульптури. Тоді її душа всебічно розкриється задля сприйняття того, що вперше дали їй пісня, казка та поезія.

7) Історія. Викладач історії не повинен приховувати від учня слабкі сторони національного характеру його народу, але в той же час він повинен розкрити йому всі джерела національної сили та слави українців. Тон прихованого сарказму по відношенню до свого народу та його історії треба вилучити з цього викладання. Історія вчить духовній спадкоємності, а історик, стаючи між минулим і майбутнім свого народу, повинен сам бачити його долю, розуміти його шлях, любити його та вірити в його покликання. Тоді тільки він зможе бути щирим національним вихователем.

8) Армія, котра є зосередженою могутньою силою держави, оплотом Батьківщини, втілюваною хоробрістю народу, організацією честі, самовідданості та служіння [7: 43]. Дитина повинна навчитися переживати успіх своєї національної армії як свій особистий успіх; її серце повинно стискатися від її невдачі; її вожді повинні бути її героями; її знамена – її святинєю. Серце людини взагалі належить тій країні й тій нації, чию армію вона вважає своєю. Без армії, яка духовно та професійно захищає державу, вітчизна залишиться без оборони, держава розпадеться, а нація зійде з лиця землі.

9) Територія. Згідно з Ільїним, для формування гармонійної духовності на рівні підсвідомості, дитина повинна зрозуміти, "що народ живе не задля землі і не заради землі, але що вона живе на землі й від землі; і що територія необхідна їй, як повітря та сонце" [4: 240]. Національна територія не є порожнім простором, це історично дане і взяте духовне "пасовище" народу, його творче завдання, помешкання його грядущих поколінь. Дитина повинна знати й любити обшир своєї країни: її жителів, її багатства, її клімат і її можливості.

10) Господарство. Дитина повинна зі своїх ранніх років відчути творчу радість та силу праці, її необхідність, її повагу, її зміст. Вона повинна внутрішньо дослідити, що "праця" не є "хвороба" і що робота не є "рабство"; що, навпаки, праця є джерелом здоров'я та свободи [4: 241]. У дитині повинна пробудитися схильність до добровільної, творчої праці, і саме з цієї схильності вона повинна відчути та усвідомити свою Батьківщину.

Таким чином, задача кожного покоління – це передача національного та загальнолюдського духовного виховання у формах розвинутої натхненності, національного благородства та міжнародної справедливості. Після того, як національний духовний досвід досягне найвищої досконалості в душі людини, перед нею відкриються творіння чужого духовного досвіду, так званій "наднаціоналізм". За Ільїним, "справжній патріот не здатен ненавидіти та зневажати інші народи, тому що він бачить їхню духовну силу й їхні духовні здобутки. Він любить і поважає в них духовність їхньої національної культури, хоча національний характер їхньої культури може здаватися йому дивним, стороннім і навіть неприємним. І ця любов до чужого духу і його великих проявів аніскільки не перешкоджає йому любити свою вітчизну переважною любов'ю, одночасно – пристрасною і священною" [4: 243].

Найважливішою складовою духовності є ціннісно-нормативна сфера свідомості особистості [2]. Зміст самого терміну "цінність" вказує на особливе значення для людини чи суспільства тих чи інших об'єктів, відношень чи явищ дійсності [10: 265]. Все, що існує в світі, може стати об'єктом ціннісного відношення,

тобто оцінюватися людиною як добро чи зло, краса чи потворність, допустиме чи недопустиме, справжнє чи несправжнє. За Запесоцьким, у формуванні вітчизняної ціннісно-нормативної моделі суттєву роль відіграло Православ'я [2: 388]. Надаючи аксіологічну та антропологічну специфіку культури, воно визначило особливості та цільову установку духовного розвитку людини. Основою православної психології є низька значущість факторів матеріального благополуччя, аж до аскетизму, орієнтація на ідеальну, духовну сферу буття.

Формування української ціннісно-нормативної моделі ускладнено тим, що в ній протиставлені східні (головним чином, російські) та західні (європейські) цінності, між якими лежать принципові розбіжності, котрі потребують, передусім, часу та терпіння, мудрості та далекоглядності.

Аналізуючи двадцятирічну історію становлення України як держави, з полегшенням помічаєш, що фанатичний націоналізм перших років "самостійності" України поступається виваженим і толерантним настановам по відношенню до актуалізованих загальноукраїнських цінностей. А якщо без емоцій та лжепатріотизму подивитись на найбільш актуальні для сучасного українського суспільства цінності, то ми виявимо їхню приголомшливу схожість з цінностями російського та білоруського народів. Це та ж "неукоріненість у сучасному й зверненість у минуле чи майбутнє", й відчуття неформленості "сучасного" і віра у грядущі часи, віра у Велику Україну", й "невіддільність людини зі спільності "ми", неусвідомленість своєї ідентичності, пріоритет загального над особистим", гостинність, традиційні форми устрою суспільного життя, організація трудової діяльності – все це як і раніше характерно як для російського, білоруського, так і для українського народів.

Ніхто не заперечує тезу І. Ільїна, що "дійсне духовне досягнення, завжди є національним". Безумовно, Вітчизна – це та вершина, з якої людині може відкритися загальнолюдське багатство. Позбавлена національної своєрідності Україна може втратити своє місце в світовій культурі. Українська мова – це не тільки мова міжнаціонального спілкування, це несуча конструкція самого способу життя, основа тих духовних цінностей, котрі поєднують народ України в єдиний культурний простір. Однак, з іншого боку, Україна та її народ, це частина цілого. І сьогодні, цілим продовжує залишатись той соціокультурний простір, котрий формувалася більш ніж останні три століття, котрий має єдині спільні коріння, які датуються тисячоліттями. Цей простір пов'язаний загальними перемогами та поразками. Неможливо заперечувати вплив європейських цінностей на формування української ментальності. Європейські цінності у якийсь мірі меркантилізували український побут, позбавили його відкритості та гостинності. Однак вплив європейських цінностей на формування світогляду українця і українського суспільства якісно менший, ніж вплив історично сформованих, за останні 350 років укоріненних в культурі та побуті цінностей, котрі характерні як слов'янській культурі загалом, так й російсько-білорусько-українській культурі зокрема.

Отже, ми стоїмо біля витоків нової культурної традиції, нових дидактико-виховних технологій та методик у формуванні духовності особистості, молодого покоління загалом. І від того, як ми будемо це робити, що закладати, залежить дуже багато. Необхідно, на мій погляд, починаючи із себе, із власного світосприйняття й світовідчуття – нетерпимості чи поміркованості, упевненості чи сумнівів, уміння слухати, дослухатися й чути чи повчати, повністю розуміти одне одного.

Висновки.

1. Духовність – це індивідуальна вираженість у системі мотивів особистості двох фундаментальних потреб: ідеальної потреби пізнання й соціальної потреби жити, діяти для інших.

2. Основним завданням процесу виховання духовності є формування національного духовного досвіду, складовими якого є: мова, пісня, молитва, казка, життя святих і героїв, поезія, історія, армія, територія, господарство.

3. Ціннісно-нормативна сфера свідомості особистості є ядром особистості, тому виступає в якості світоглядної основи всіх сфер і аспектів її життєдіяльності.

4. Сучасна українська ціннісно-нормативна модель, що ще формується, включає в себе як східні (головним чином, російські), так і західні (європейські) цінності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Богуш А. М. Дефініції "духовність" і "моральність" в аспекті національного виховання в Україні : [текст] / А. М. Богуш // Морально-духовний розвиток особистості в сучасних умовах. – 2000. – № 3. – С. 18–23.
2. Запесоцкий А. С. Образование : философия, культурология, политика : [текст] / А. С. Запесоцкий. – М. : Наука, 2002. – 456 с.
3. Ильичёва И. М. Духовность в зеркале философско-психологических учений (от древности до наших дней) : [текст] / И. М. Ильичёва. – М. : Изд-во Московского психолого-социального института ; Воронеж : Изд-во НПО "МОДЭК", 2003. – 208 с.
4. Ильин И. А. Путь к очевидности : [текст] / И. А. Ильин. – М. : Республика, 1993. – 430 с.
5. Кононко О. Духовність, душевність, моральність... : [текст] / О. Кононко // Дошкільне виховання. – 2004. – № 4. – 4 с.
6. Менчиков Г. Л. Духовная реальность человека. Духовность и религиозность : [текст] / Г. Л. Менчиков // Философские науки. – 2000. – № 3. – С. 116–127.

7. Степаненко І. В. Духовність і життєва компетентність : [текст] / І. В. Степаненко // Філософська думка. – 2005. – № 6. – С. 40–45.
8. Сухомлинский В. А. Как воспитать настоящего человека : (этика коммунистического воспитания). Педагогическое наследие : [текст] / В. А. Сухомлинский. – М. : Педагогика, 1990. – 288 с.
9. Сухомлинский В. А. Духовный мир школьника (подросткового и юношеского возраста) : [текст] / В. А. Сухомлинский. – М. : Просвещение, 1961. – 270 с.
10. Педагогічний словник : [словник] / упоряд. О. І. Бондарчук. – К. : Педагогічна думка, 2001. – 560 с.
11. Методика воспитательной работы : [справочник] / под ред. В. А. Сластенина. – М., 2002. – 97 с.
12. Кремень В. Г. Людиноцентризм в освіті : сучасний напрям розвитку духовності нації : [текст] / В. Г. Кремень // Педагогіка і психологія. – 2006. – № 2. – С. 17–30.

Матеріал надійшов до редакції 10.10. 2011 р.

Жуков С. М. Духовное воспитание подрастающего поколения в Украине.

Рассмотрена проблема воспитания духовностью в контексте национального духовного опыта украинского народа, а также проанализирована современная украинская ценностно-нормативная модель духовности на основе сосуществования как восточных, так и западных ценностей.

Постулируется понимание того, что духовность украинского народа является частицей восточнославянской и мировой духовности.

Zhukov S. M. The Spiritual Education of Rising Generation in Ukraine.

The article deals with the problem of upbringing by spirituality in the context of the national spiritual experience of the Ukrainian people. It examines also the modern Ukrainian value-normative model of spirituality based on the coexistence of both the Eastern and Western values. It is postulated that the spirituality of the Ukrainians is a part of the Eastern-Slavic and world spirituality.